

NOP MAAS

*Gerard Reve's vriendin
in de oorlogsjaren*

Voorpublicatie uit
Gerard Reve. Kroniek van een schuldig leven
Deel I – De vroege jaren (1923–1962)

*

Kort interview met Nop Maas

Dit boekje wordt u aangeboden door
uw boekhandelaar en

Uitgeverij G.A. van Oorschot
Amsterdam

Deze voorpublicatie bevat fragmenten uit het vierde hoofdstuk over de oorlog in *Gerard Reve. Kroniek van een schuldig leven. Deel 1: De vroege jaren*. Bronvermeldingen en andere noten zijn hier weggelaten.

© Copyright 2009 NOP MAAS, HAARLEM

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Gerard Reve's vriendin in de oorlogsjaren

Op 3 september 1940 vervoegde Gerard Kornelis van het Reve zich op het Vossiusgymnasium voor herexamens Engels en wiskunde. Omdat hij in de vakantie niets had uitgevoerd, zakte hij en kreeg hij geen toegang tot de vijfde klas. Zijn ouders namen hem van school en stuurden hem vervolgens naar de Grafische School in de Dintelstraat te Amsterdam. Reve volgde eerst de opleiding tot letterzetter en stroomde daarna door naar de 'patroonscurcus': de cursus bedrijfsleiding in de grafische sector. Het beviel Reve maar matig op de nieuwe school. In juli 1943 verwierf hij het diploma. Vlak voordat hij examen deed, kreeg hij een Ausweis, waarin verklaard werd dat hij volgens voorschrift voor de arbeidsinzet ingeschreven was, maar dat hij met toestemming van het Gewestelijk Arbeidsbureau als leerling bij de Amsterdamsche Grafische School werkzaam was. Zo kon hij aan de Arbeitseinsatz van de Duitse bezetter ontkomen.

Zolang Duitsland en Rusland nog niet met elkaar in oorlog waren, hadden de communisten – dus ook het gezin Van het Reve – maar beperkt last van de bezetter. De kentering kwam toen begin 1941 de razzia's tegen joden begonnen en toen op 22 juni 1941 de Duitse legers Rusland binnentrokken. Vader Van het Reve, in communistische kring bekend onder zijn pseudoniem Vanter, dook onder en ook de andere gezinsleden verbleven tijdelijk elders. Gerard vond in juli en augustus onderdak bij familie van zijn vader in Enschede. Daar ontmoette hij bij oom Gerrit van het Reve de zus van diens vrouw Fennie. Gerard raakte halsoverkop verliefd op Tine Fraterman, die op haar beurt onder de indruk was van hem – vooral van zijn stem 'als een bronzen klok', zoals hij steeds trots vermeldde. Diverse familieleden probeerden hem haar 'aan te smeren', maar zij had op dat moment al een vrijer, op wie ze echter al niet meer zo gesteld was. Toen ze het voor de vierde keer, en nu definitief, uit had gemaakt met deze Hans, nam ze eind februari 1942 per brief contact op met Gerard. Ze had vaak aan hem gedacht. Gerard schreef terug dat hij ernstiger geworden was en dat hij verkering met

haar wilde. Als ze met haar familie naar Amsterdam kwam, zou hij haar meenemen naar Artis. En hij bood aan een gedicht voor haar te maken. Hij sloot postzegels voor antwoord bij. Tine vroeg zich af of Gerard haar wel genoeg kende om het iets tussen hen te laten worden en of het leeftijdsverschil niet te groot was. Tine Fraterman werd geboren op 6 september 1920 en was dus ruim drie jaar ouder dan Gerard. Haar vader was een communist, wiens groentewinkel mede failliet ging omdat hij zijn overtuiging actief uitdroeg. Begin 1942 zat hij gevangen in Duitsland wegens verzetsactiviteiten. Na haar schooltijd (lagere school, even de HBS en daarna huishoudschool en wat cursussen in talen en steno) werkte Tine als hulp in de huishouding, als winkelmeisje en als verpleegster.

In Gerards tweede brief verklaarde hij Tine zijn liefde. Zij reageerde op 3 maart positief, in een per expresse verzonden brief: 'We hebben dus niet voor niets veel aan elkaar gedacht. Jij hebt mij dus lief. Nu, ik kan je wel zeggen dat ik het heerlijk vind dat te weten. Weet van mij, dat ik veel van je houd en leer mij jouw lief te hebben, dat kun je, ik voel het duidelijk. Als je op deze grondslag wilt beginnen dan is het met ons aan.' Voor het gedicht dat hij haar gestuurd had – en dat helaas niet is overgeleverd – had zij geen woorden: 'Jij hebt 't zó midden uit mijn hart gegrepen dat alle lof belachelijk zou lijken als ik 't probeerde nu in woorden om te zetten.' Even later stuurde hij haar ook 'Het bevel', een anti-Duits en pro-Russisch gedicht, dat door haar moeder in de kachel werd gegooid, omdat ze het te 'gehaaid' vond het in huis te hebben.

Ongeveer half maart reisde Gerard naar Enschede om zijn geliefde op te zoeken. Terug in Amsterdam lichtte hij zijn moeder in over de verkering. In een ongedateerde brief die hij in het voorjaar van 1942 aan zijn vertrouweling Nanny Aberson stuurde, schreef Vanter, nadat hij op zijn onderduikadres bezoek ontvangen had van Karel en diens vriend David Koker: 'Gerard is terug van een reis naar Twente. Voor één gulden met een autobus. Maar op school waren weer kolen en hij moest dadelijk weerom. Hij stuurde een... telegram aan zijn moeder. "Kom Maandagavond thuis." En hij heeft ginds een meisje. Ze is 21 jaar en verft haar lippen. Zijn moeder zit er over in, maar ik lach. Als hij bij mij komt zal ik hem vragen: En hoe is het met je bruid? Hij is helemaal gek teruggekomen, zegt zijn moeder. Maar het is niet erg, ik heb het ook, ik hou ook van meisjes, nog steeds, en ik ben al haast vijftig. Zou hij dan niet? Hij is toch al achttien? – Thuis spreekt men er niet over. "Iedereen

vermijdt het tactvol,” zegt David. En we lachen.’ Begin april, met Pasen, kwam Tine ruim een week naar Amsterdam. Waarschijnlijk zochten zij en Gerard ook Vanter op, want even later, op 13 april 1942 liet deze zich tegenover Nanny Aberson weinig flatterend uit over de beminde van zijn zoon: ‘Mijn vrouw was de hele avond merkwaardig opgewonden, ze vertelde van Gerard en zijn meisje, blijkbaar omdat ze de verantwoordelijkheid met me delen wil; alsof je op zulke dingen invloed zou kunnen uitoefenen! [...] Wat mijn “schoondochtertje” betreft, dat is een vrij onbenullig meisje, dunkt me. Een mager spichtig ding. De jongelui zijn overigens zeer verliefd. Maar dat moet ook in zo’n geval, anders is het geen aardig spel. Ernstig te nemen lijkt me het geval vooralsnog niet; ik zal met mijn vrouw niettemin ernstig praten en de last der verantwoordelijkheid als het kan van haar afnemen.’ Vanters toon over Karels vriendinnen Frederika Samson en Tini Israël was bepaald anders.

De relatie ontwikkelde zich in eerste instantie vooral op papier. Hij stuurde haar gedichten van zichzelf en van Heine. Genadiglijk gaf ze hem toestemming haar als ‘Konijn’ aan te schrijven, hoewel dat de bijnaam was van Gerards eigenaardige oom Henk van het Reve. Dat was niet de enige dierennaam die hij gebruikte. Zij had een voorkeur voor de aanspreking ‘diepoog’. Voorzover dat op te maken is uit de brieven van Tine – de briefwisseling is slechts eenzijdig bewaard gebleven – was Gerard geen macho vol zelfvertrouwen. Hij vond zichzelf lelijk en was bang dat zijn gevoeligheid (herinneringen die opkwamen bij bepaalde geuren) hem als week, sentimenteel en onmannelijk stempelde. Hij nam zich voor om bij een volgende stationscène minder verlegen te zijn en zijn meisje te zoenen alsof er geen andere mensen in de buurt waren. Zonder daaromtrent in details te treden schreef hij haar over sombere buien. Daartegenover stond dat hij in zijn brieven onomwonden rapporteerde over zijn winderigheid en schreef dat hij haar brieven las op de plee. Zij schreef: ‘Jij laat maar gerust winden hoor mispunt, je hebt het altijd over winden en “de plee”. Foei! Ik neem het je helemaal niet kwalijk als je winden moet laten.’ Hij gebood haar in haar brieven ‘ik heb je lief’ te vervangen door ‘ik houd van je’. Zij kapittelde hem, omdat hij schreef: ‘Geen meisje kijk ik meer aan al hebben ze ook nog zulke *lekkere* benen.’ Toen het net een paar maanden ‘aan’ was, correspondeerden ze al over hun toekomstige kind als over ‘Jozef’, en stond zij doodsangsten uit dat het een meisje zou worden. Maar als het een meisje werd, mocht het wèl, naar Gerards moeder, Janetta Jacoba heten, ook al vond Tine

dat geen mooie naam. Tine stal bij haar moeder aardappelbonnen om ze naar Amsterdam te sturen.

Een curieus incident deed zich voor in mei 1942. Tine's ex-vriend Hans Derveling liet haar niet met rust en kwam haar elke zaterdag vragen of ze met hem wilde wandelen. Omdat ze dat steeds weigerde, begon hij praatjes over haar te verspreiden in haar familie. Op een bepaald moment is haar moeder aan een van haar zussen 'de waarheid gaan vertellen', inhoudende 'dat H. Derveling nog aan zelfbevrediging doet, zoals hij mij zelf verteld heeft en waar hij nu onderuit wil. Die zuster heeft dat natuurlijk weer aan H. Derveling zijn moeder verteld met het gevolg dat die het hem heeft voorgehouden. Daarom was hij er vandaag weer en heeft hij mij uitgescholden. Fenny heeft hem de deur uit gegooid.' Derveling wilde dat zijn ex-vriendin haar woorden binnen een week terugtrok. Zij vreesde dat hij haar anders zou gaan belasteren bij Gerard. Het moet Reve merkwaardig te moede zijn geweest, toen hij dat las. Aangenomen mag worden dat hij een enthousiast beoefenaar van het zelfbevredigen was.

De karakters van de beide gelieven stemden niet geheel overeen. Zo viel het Tine Fraterman op dat Gerard steeds maar wilde weten hoe andere mensen over hem dachten – iets wat haar zelf helemaal niets kon schelen. En terwijl zij de toekomst vrolijk tegemoet zag, liet Gerard haar weten dat zijn zelfkennis hem niet optimistisch stemde.

Eind juni 1942 werd bekend dat vader Fraterman in het concentratiekamp Neuengamme om het leven was gekomen. Zijn dochter herdacht hem in een brief aan Gerard als een goed en zachtaardig man, edel en zelfopofferend: 'Ik kan maar met één ding zijn lief wezen vertolken; *Hij was Communist*. Niet veel zijn er. Wel velen proberen het te zijn.' Haar troost ontleende ze aan 'onze grote zaak'.

Tine Fraterman was dol op alles wat kunst was, maar haar passie was de muziek. Ze had een mooie stem – een lyrische sopraan –, maar om op het conservatorium te komen ontbrak het aan geld en de vereiste vooropleiding. Zoals het een verliefde jongeman betaamde, wilde Gerard zijn geliefde helpen met het verwezenlijken van haar droom. Hij gaf onder andere wat bijlessen, bijvoorbeeld aan Hans Bobrownitzki, de oudste zoon van 'de familie Boslowits'.

Zij kwam naar Amsterdam en trok aanvankelijk in bij de familie Van het Reve. Tine Fraterman: 'Ik kwam met Gerard aan in Amsterdam met de trein en tante Net zei: "Kind, ik heb geen logeerkamer, je moet bij Gerardje slapen." Ik zei: "Dat is geen punt; dat kan mij niets schelen."'

Mogelijk was het naïveteit van moeder Van het Reve – volgens haar jongste zoon was ze preuts en kreeg hij zijn seksuele voorlichting op straat –, maar in ieder geval werd zo de kat uitbundig op het spek gebonden. Toch duurde het nog geruime tijd voor het tot seksueel contact kwam. In Gerards kamer stond niet veel, volgens Tine. Het was een soort pijpela. Als je binnenkwam, stond rechts een grote tafel met paperassen en leuke kleine beestjes. Ze herinnerde zich een klein konijntje dat zo nu en dan geliefkoosd werd. Links stond het bed. In haar herinnering hing er niets aan de muur.

Al snel ging Tine werken in de huishouding. Intussen zette Gerards schoolvriendin Stien Amende zich in om haar voor te bereiden op het toelatingsexamen voor het conservatorium. Tine Fraterman was een knappe verschijning, die met de zorg voor haar uiterlijk een ietwat wuft en werelds element in het gezin bracht. Zelf zei ze achteraf: ‘Ik was een flierefluiter en werd als oppervlakkig versleten.’ Gerard informeerde ietwat bezorgd of het haar in eerste instantie om uiterlijk schoon ging, of om het innerlijk. En wat zou er gebeuren als hij te zijner tijd humeurig, dikbuikig en kaalhoofdig zou worden? Nu, daar zag zij niet tegen op. Als haar man maar een ‘vlot, geestig en kwiek type’ was en geen slome duikelaar. Of er sprake was van intellectueel contact, is de vraag. Opvallend is dat in een lofrede van Tine op Gerard, die ze op een briefje schreef met het opschrift ‘Niet lezen!’ louter sprake is van zijn uiterlijk:

‘Je ogen zijn me ’t dierbaarst.

Je mond is heerlijk om te kussen omdat hij zo warm en zacht is en zo heerlijk trilt vaak.

Je wenkbrauwen zijn de manlijkste die ik ooit gezien heb.

Je haren zijn heerlijk.

Je neus is mijn man’s neus.

Je gestalte is, om tegen aan te liggen en te strelen.

Zo ben jij.’

Mit Musik durch’s Leben

Met Tine Fraterman kwam de muziek in Gerards leven. De muziekcultuur in huize Van het Reve behelsde niet meer dan de liefde voor populaire wijsjes. Vanter vroeg zijn schoondochter in spe steeds om het oud-Nederlandse liedje ‘Daar was een sneeuwwit vogeltje’ ten gehore te brengen. Van klassieke muziek hadden ze even weinig idee als van beeldende kunst.

Volgens Tine Fraterman bezat Gerard al een gitaar, die hij niet onverdienstelijk bespeelde. Reve zelf herinnerde zich ruim een halve eeuw later dat hij alleen maar een beetje kon begeleiden. Samen met haar studeerde hij Russische en Joodse liedjes in. Terwijl hij haar de liefde voor Heine bijbracht en haar voorlas uit de Nederlandse vertaling van *Winnie the Pooh*, liet zij hem kennismaken met de liederen van Schubert, waaraan hij ‘verslaafd’ raakte. Tijdens de viering van Gerards verjaardag op 14 december 1942 bracht Tine voor het eerst de twee Russische liederen ten gehore die ze samen hadden ingestudeerd. Moeder Van het Reve bakte appelbeignets in een koekepan; terwijl de uit Twente overgekomen moeder Fraterman haar dochter een jas van haar overleden man toezegde, waaruit een mantelpakje gemaakt kon worden. Een kleine smet op de avond was de ‘z.g. wijn, die ze moeder hadden aangesmeerd. Het was wel lekker maar niets anders dan een zoet vruchtenstroopje en ze was erg verontwaardigd.’ Van Tine kreeg hij een ‘*echt stel bretels van echt prima elastiek*’: ‘Hoe is het mogelijk. Wat zal ze ervoor gedraafd hebben. En ze is in mijn kamer weggekropen omdat ze bang was dat het niet goed was maar mijn oude bretels waren helemaal op en toen ik haar dat vertelde schepte ze weer moed.’ Vanwege de duizelingwekkende financiële perspectieven overwoog Gerard om in de zwarte handel te gaan: ‘In levensmiddelen vind ik wel wat beschamend, maar waarom niet in tabak, sigaretten, actetassen, electr. scheerapparaten? Wie dat koopt moet het maar weten.’

Verjaardagen en sinterklaas werden ook in de oorlogsjaren gevierd in het gezin Van het Reve. Van Sint Gerard kreeg Tine Fraterman, omdat ze piano moest studeren in een onverwarmde ruimte, een keer zelfgemaakte pantoffels kado, grote schuiten gevuld met watten en van buiten met rood geborduurd.

Een aardig incident deed zich voor toen ze met hun tweeën met de trein naar Gouda gingen, waar Vanter ondergedoken zat. Gerard had zijn gitaar bij zich, speelde daarop en zong erbij. Ondanks haar protesten tartte hij het gevaar door het negentiende-eeuwse vrijheidslied ‘Die Gedanken sind frei’ te zingen. Het eerste couplet daarvan luidt:

Die Gedanken sind frei,
Wer kann sie erraten,
Sie fliehen vorbei
Wie nächtliche Schatten.

Kein Mensch kann sie wissen,
Kein Jäger erschiessen
Mit Pulver und Blei
Die Gedanken sind Frei!

Volgens Tine was het levensgevaarlijk wat hij deed. Steeds meer mensen kwamen er omheen staan. Het was zo leuk omdat hij een goede stem had, een bariton of een bas-bariton, een ‘donkerbruine stem’ zei Gerard zelf. Tine Fraterman: ‘Als ik die stem had kunnen vormen, had hij absoluut kunnen zingen.’ Echt muzikaal was hij niet. Het ging niet verder dan het ten gehore brengen van mopjes.

Verder had ze veel plezier met Gerard. Tante Net en zij lagen dubbel toen Gerard haar de opdracht gaf een menuet te fluiten, waarbij hij danste op zijn tenen, slechts gehuld in hemd en onderbroek en beurte- lings de rechter- en de linkerbroekspijp optrekkend. Hij had een veel ge- vraagde imitatie van Hitler op zijn repertoire. Ook toen al had hij een min of meer vast bestand van staande uitdrukkingen. Als hij zich voor- stelde, zei hij, met een verwijzing naar een boektitel van Jules Verne: ‘Ik ben Gerard van het Reve, koerier van de tsaar’. Of, verwijzend naar een schoensmeerreclame: ‘Ik ben Erdal en ik glim als de pest’. Toen Tine op zichzelf woonde, kreeg zij, net als later Hanny Michaelis, de opdracht om Bach te gaan spelen als er gebeld werd, om te laten zien dat ze niet van de straat waren. Als een bezoeker vertrok, legde Gerard de hand op diens hoofd en sprak: ‘Ga met God.’ Tine Fraterman interpreteerde dit louter als spot met het geloof en niet als een symptoom van religieu- ze belangstelling. Ook van homoseksuele of sadistische belangstelling is haar in die tijd nooit iets gebleken: ‘Hij deelde wel eens een tik uit. Dat nam je niet en dan gaf je een tik terug en zat je elkaar achterna. Dat was deels gespeeld, deels ernst. Er was veel humor. Als iemand iets zei, zei hij dat dat een goed standpunt was maar dat het tegenovergestelde mis- schien ook wel waar was. Uiteindelijk wist je niet meer wat hij nu be- doelde.’

Tine Fraterman maakte niet onverdienstelijke geëtste portretten van Gerard en zijn ouders. De etsen werden afgedrukt op de Grafische School. Ze haalde hem daar vaak af. Volgens haar had hij daar geen vrienden.

In haar herinnering hielden ze zich vooral met elkaar bezig. Ze had- den wel een aantal kennissen die ze bezochten, veelal Joden. Bijvoor-

beeld de familie Koker waar ze met zekere regelmaat langsgingen totdat ze opgepakt werden. Ze herinnerde zich dat vader Koker een keer opendeed met verschrikkelijke angst in de ogen – want het konden ook de Duitsers zijn die aanbelden. Verder bezochten ze Shelly en Sal Kolenbrenner met hun kindje en mevrouw Bobrownitzki – haar man lag toen met syfilis in het ziekenhuis. Ook kwamen ze bij de partijgenoten Koejemans en bij een zekere Soshana, die op een zolder woonde en die naar Palestina wilde.

Bezorgde ouder

De relatie van Gerard met zijn ondergedoken vader was in deze periode waarschijnlijk goed. Misschien kwam dat doordat ze niet hetzelfde huis deelden. Aan zijn vriendin en fourageuse van genotmiddelen Nanny Aberson deed Vanter, met zijn karakteristieke zelfingenomenheid, verslag van een bezoek van Gerard half mei 1942:

‘En toen kwam mijn jongste zoon. De oudste had een soort rendezvous met Femke Last, ze zouden gaan zeilen. Ik ben óók sportief, dus ik deed alsof het vanzelfsprekend was, dat de jongste de oudste vertegenwoordigde (om zo te zeggen). En ik schonk den jongsten klaren wijn. Margaux – in een melkbeker. Hij vindt het lekker, dat jongmens. En toen aan ’t uitwisselen van beleefdhedens. Ja hij ging met de Pinksterdagen naar E[nschede] – hij had al zijn zakcenten gespaard om het reisgeld bijeen te krijgen.

“En heb je dat nou?”

een vertrouwelijke knik en een germanisme:

“Knap!”

“Nu ja, knap-an,” verbeterde ik. En ik gaf hem een zilverbon van een rijksdaalder, een van een gulden en nog twee kwartjes van dat onwaarschijnlijke metaal.

“Heb je nu zelf nog wel wat?” vroeg hij plichtmatig.

Toen haalde ik de tube met koffiextract en schakelde mijn electrisch kookapparaat in. Hij vol belangstelling, las de gebruiksaanwijzing en keek toe. Eerst met heet water vermengen. Ik liet het hem ruiken.

“Verrek!” zei hij. Het was goed gemeend, en het rook ook werkelijk lekker naar echte koffie. Toen heb ik er gecondenseerde melk bij gedaan; het was inderdaad lekker. Hierna hebben we over de toekomst gepraat, die hij met optimistische ogen door de bril van de jongste gebeurtenissen bij Charkow bekeek. Over een jaar is hij volleerd.

“Ja,” zei ik, – “het zal goed zijn dat je dan eens behoorlijk wat van de wereld gaat zien. Je moet toch minstens in Frankrijk, Engeland of Duitsland, (of liever èn in Duitsland) hebben gewerkt, voor je ergens een behoorlijke baan kunt op je nemen... En je moet je meisje toch een méér dan behoorlijk bestaan verzekeren...” waarmee hij instemde, maar hij wilde toch wel graag met 21 jaar zelfstandig zijn. Natuurlijk, zei ik. Hij ging met een zeer blijmoedig gemoed, tevreden over zijn begrijpenden en gullen vader; en de groeten zou hij aan zijn meisje overbrengen.

“De zoenen,” verbeterde ik en hij bloosde!!”

Acrostichon

Helaas heeft Tine Fraterman alle papieren die betrekking hadden op haar relatie met Gerard van het Reve opgeruimd. Daardoor missen we het acrostichon dat hij op haar maakte in de begintijd van hun relatie. Het omvatte haar voor- en achternaam – de letters geschreven met zijn bloed – en begon met de regel: ‘Tine, zo mocht ik jou voor het eerst dan noemen.’ We missen daardoor ook een aantal brieven die hij haar schreef als ze in Enschede verbleef of op vakantie was met de mensen bij wie zij in dienst was. Naar zijn eigen oordeel waren dat mooie brieven. Aan Nanny Aberson schreef hij op 15 december 1942: ‘weet dat ik prachtige brieven kan schrijven waar je tranen van in de ogen krijgt. Vraag het Tine bij geval maar eens.’ Hoe zijn briefstijl er in deze periode uitzag, is te lezen in de vermoedelijke kladversie van een brief van 9 december 1942 aan zijn leraar letterzetter C. Hofmann:

‘Het spijt mij U te moeten mededelen, dat gisteravond om vijf minuten over half tien, mij een niet gering ongeval is overkomen.

Toen ik namelijk op dit tijdstip het perceel Sarphatistraat 70 verliet, hield ik na het afdalen van de trap geen rekening met de aanwezigheid van een verscheidene treden tellende en ongeveer één meter hoge stenen stoep.

Ik stapte dus in alle onnozelheid in de ijle ruimte en maakte, zoals de Spanjaarden dit zo kernachtig betitelen, een “smak”. Hierbij verstuurde ik mijn rechter enkel. Mijn gitaar daverde over het trottoir en terwijl ik vloekend en kermend op één been rondhuppelde, moest ik nog adem overhouden om mijn meisje die bovenaan de stoep was blijven staan gerust te stellen met de verzekering dat het “niks was”. Het lopen lukte eerst wel, maar allengs op weg naar huis werd de voet dikker en dikker en werden de bewegingen zeer zwaar en pijnlijk. Daar deze verschijnselen

hedenmorgen in omvang bleken te hebben toegenomen, besloot mijn moeder onzen bekwamen geneesheer te ontbieden. Deze arriveerde om 11 uur, sjoorde, duwde en kneedde aan de voet, wat helse pijnen veroorzaakte, en besliste dat het “verstuikt” was. Niet verzwikt, niet bezeerd, niet geschaafd, doch niets minder dan “verstuikt”. Mijne moeder wil dit gaarne bevestigen. Onder deze omstandigheden – de arts heeft mij zwachtelingen en vier dagen hoog liggen met het getroffen deel voorgeschreven – is het mij onmogelijk uw lessen bij te wonen. [doorgehaald: Het is mijn overtuiging dat U mijn gevoelens zult delen, wanneer ik U verklaar dat het mijn vurige wens is, dat spoedig de verduistering en andere aardigheden ophoepelen, die iemand tot de rand van het graf brengen.]

Intussen verblijf ik, Uw toegewijde leerling,

G.K. van het Reve’

Moeder van het Reve tekende de brief voor gezien.

Tijdelijke scheidingen

In haar Amsterdamse tijd woonde Tine Fraterman vaak in bij families waar ze in dienst was. Dat gaf haar de gelegenheid zich terug te trekken van Gerard als haar dat wenselijk voorkwam. In februari 1943 kondigde ze een pauze af, die mogelijk samenhang met zijn seksuele toenaderingspogingen. De brief bevat een aantal elementen (zoals slecht luisteren en niet genoeg ruimte geven aan de partner) die hem ook in latere relaties parten speelden:

‘Lieve Gerard,

Ik schrijf je maar wat ik op ’t hart heb want praten is ’n beetje moeilijk. Je luistert slecht. Ik vind n.l. dat dit zo niet langer gaat; onze verhouding deugt niet, zoals ze op ’t moment is. Wat gisteravond weer is voorgevallen heeft mij er toe doen besluiten wat ik al eens eerder overdacht heb en wel, een tijdelijke scheiding. Het zal niet gemakkelijk zijn, voor jou niet en voor mij net zo min maar misschien heilzaam. Ik weet niet of het nodig is je het “waarom” uit te leggen. Voor alle zekerheid zal ik ’t je daarom maar vertellen.

Ten eerste, ik wil geen jongen waarover ik moedertje moet spelen; Gerard laat dit, Gerard laat dat, Gerard doe dat niet, Gerard dat is onbehoorlijk, Gerard dat is vies; enz.

Ten tweede moet ik *mezelf* kunnen zijn, me niet terug behoeven te trekken om een gezonde verstandhouding te krijgen, dat is niet te doen.

Ten derde wil ik een “gezond” huwelijk. Geen eeuwig geraas van mijn kant en lakoniek glimlachen van de jouwe.’

Dat laatste was waarschijnlijk ongeveer zoals het er tussen Gerards ouders aan toeinging.

Uit het briefje dat ze op 17 augustus 1943 vanuit Enschede naar haar ‘eigen lief apie’ stuurde, blijkt dat de seksuele strubbelingen inmiddels uit de weg waren. Tine hoopte dat bij haar terugkeer tante Net nog niet terug zou zijn van haar uitstapje: ‘dan kan ik je ’s nachts in je oor fluisteren dat ik heus nog wel van m’n apie hou maar dat ie niet langer zo jij-jij-jijzig moet zijn tegen zijn Tine. Ik ben toch wel aanvallig zou ik zo zeggen?’ Maar er bleven toch problemen. Tijdens een volgend bezoek aan Enschede, op 4 november 1943, schreef ze dat ze bij een kaartlegster geweest was die zei dat ‘er een jonge man was, veel jonger dan ik, die naar mijn hand dong of waar ik mee ging en die in dit geval meer om mij gaf als ik om hem.’ ‘Zou dat zo zijn, apie?’ vroeg ze. Even later probeerde ze hem, naar aanleiding van zijn brieven, uit te leggen dat ze elkaar niet goed genoeg begrepen: ‘Je schrijft bijv: “ik wacht in aanbidding op je”. Heel leuk! Maar... nu weet ik dat het niet echt bedoeld is maar precies op dezelfde manier als: “je trouwe man en slaaf.” Weet je wel dat ik me daar aan stoot op ’n zeer gevoelige manier? Dat begrijp je niet hè? Zullen wij elkaar wel ooit begrijpen Gerard? Ik zal je eens wat vertellen. Wat waar is is waar. Ik hou van je. Er is niemand die zeggen kan van niet. Maar begrijpen kan ik je nog steeds niet want daarvoor kibbel ik veel te veel met je. En jij tegenover mij dito. Ik zal het je wel eerlijk zeggen. Ik ben bang voor ’n toekomst met jou. Nu jij weer.’ In een volgende brief getuigde ze van haar verknochtheid aan hem, als hij maar niet te bazig werd.

Juli 1943

Zoals gezegd, bereidde Tine Fraterman zich met hulp van Stien Amende voor op het toelatingsexamen van het conservatorium. In het voorjaar van 1943 kwam de zaak in een stroomversnelling. In maart werd ze door een zangeres die op bezoek was in het huis waar ze in de huishouding werkte, ‘ontdekt’. Deze zangeres zorgde ervoor dat ze extra lessen kreeg. Ze moest zich in een paar maanden de stof eigen maken waarvoor volgens directeur Willem Andriessen van het conservatorium twee jaar stond. Daarnaast bleef ze halve dagen werken voor haar zakgeld. Begin juli – een paar weken voordat Gerard zijn eindexamen deed op de Gra-

fische School – deed ze een vergelijkend examen, met als resultaat dat ze in aanmerking kwam voor een beurs. Waarna nog slechts het probleem restte hoe ze in haar levensonderhoud moest voorzien.

Na het examen, waarvan ze onofficieel de gunstige uitslag vernomen had, ging ze voor een weekje naar haar moeder in Enschede. Met een de eerste nacht werd ze gearresteerd. Er was in Enschede een aanslag gepleegd, en bij het onderzoek daarnaar kwamen ze, zoals Vanter schreef aan Nanny Aberson, ‘bij Tine’s moeder om de verblijfplaats van een commensaal uit te vinden en ze hebben toen het kind meegenomen. Gisteren hoorde ik van Net, dat G jr zeer ongerust was, die schreef brieven en tenslotte zond hij een telegram. Maar moeder noch dochter zijn thuis en hij kon dus niets horen. Ik heb nu het bericht doorgegeven, dat hij ophoudt met schrijven of telegraferen. Men is ginds zeer nerveus.’ Waarschijnlijk op dezelfde dag schreef moeder Van het Reve aan Nanny Aberson: ‘Ook het slechte nieuws van Tine weten jullie al, we hebben niets nieuws gehoord. Haar Mevrouw heeft opgebeld en ze hebben daar beweerd dat ze met een paar dagen weer thuis zou komen. Als ze woord houden zou ze morgen vrij moeten komen, maar ik moet het eerst zien. Wat iemand toch maar overkomen kan, ze ging een week met vakantie en de eerste nacht was het al mis. En ze moest zoo noodig hier zijn om voor het geld te zorgen. Deze week was er officieel bericht dat ze de beurs heeft. Geweldig niet?’

Tine Fraterman werd – ten onrechte – verdacht van illegaal werk. Na tien dagen kwam ze weer vrij. Ze bleef tot september werken; daarna zou ze een nieuw leven beginnen. Het zoeken van een kamer voor Tine had nog heel wat voeten in de aarde, want veel verhuurders of medebewoners waren er niet op gesteld een zangeres in huis te nemen. Zelf overwoog Gerard – ‘wat natuurlijk wel op heftige tegenstand zal stuiten’ – om zijn eigen kamer aan Tine af te staan en de zolder voor een deel tot slaapkamer voor hemzelf om te bouwen. ‘Onder ons wonen die Bieron’s, een soort menseneters, die zelf zo’n lawaai maken dat ze dat van Tine niet eens zullen horen.’ Begin 1944 vond ze een huisje in de Weesperstraat. Het was toen niet meer zo moeilijk woonruimte te vinden: er stonden inmiddels veel huizen van Joden leeg. Gerard verbleef vaak bij haar, maar samenwonen deden ze niet.

Gerard was van plan zijn steentje bij te dragen aan het levensonderhoud van zijn meisje. Op 28 juni 1943 schreef hij zijn vader een brief zonder opsmuk, waarin hij zijn voornemen te kennen gaf in de uitgeve-

rij van Frits Stevens te gaan werken – een vriend met wie Vanter voor de oorlog waarschijnlijk samenwerkte in de Uitgeverij Nieuwe Cultuur:

‘17 Juli zal ik het diploma hebben en dan ga ik werken en geld verdienen. Let ’ns op. Ik ben naar Stevens geweest om te horen of hij voor zijn uitgeverij een bekwaam en betrouwbaar deskundige nodig heeft. Jij wil me namelijk in het vak ergens in een drukkerij hebben, maar dat is me veel te gevaarlijk. Dan moet je immers geboekt staan. Stevens was er meteen voor te vinden, hoewel hij wel scheef keek toen ik 25 à 30 gulden vroeg. Maar ik ben toch geen loopjongen, maar een vakman! Als ik zijn uitvoering van platen en banden bekijk, is er nog heel wat te doen. Officiëel blijf ik op school, dat is in orde en de papieren v/d school heb ik ook. Maar nu komt het. Ik heb bij S. de nadruk gelegd op de *centen*. En hij op het schone vak. Maar ik moet *geld* hebben en onafhankelijk van die kevers thuis worden snap je! Juist, en nou zal Stevens je schrijven en als hij dat niet doet, moet jij hem toch in elk geval schrijven erover en niet zo in de lucht maar ook de nadruk leggen op een flink loon. Ik heb hem ook gezegd dat ik me best rot wil werken als ik maar geld heb. Tegen S. heb ik het gehad over dat ik wel voor hem reizen wil omdat dat zoveel inbrengt. Dat zal ik volgens hem ook doen, maar af en toe. Dat is toch ook goed voor omgang en mensenkennis. En pikken ze me, jesus ja wat wil je! Ik wil niet thuis onder die lui zitten. In het ergste geval ga ik naar Duitsland. Je kunt erop rekenen dat ik me reuze uitsloof. Kom nou niet op de proppen met een ander prachtplan van een patroon, die me wel “een dienst” wil doen voor 12 gulden of zo in de week. En S.’s zaak is ook geen kleine en na de oorlog blijft hij zeker bestaan. En tot dáár, tot dat einde te komen, is ons allen toch het gewichtigste. Dus denk eraan in die brief hè! Ik moet geld hebben, om zelfstandig te zijn en Tine straks bij te kunnen staan. Mijn stijl is wat plat, maar toch beter dan die taalzifterij van het gymnasium hè ouwe. [...]

Het contrast van deze brief met de studentikoze van december 1942 aan leraar Hofmann is groot. Hieruit spreken onafhankelijkheidsstreven en zakelijkheid – die overigens nauwelijks verwerkelijkt zijn. In de herinnering van Tine Fraterman was Gerard in deze periode financieel volstrekt afhankelijk van thuis en ging hij daar in het geheel niet onder gebukt. Hij had nooit geld. Zelf leefde ze van beursjes die ter beschikking werden gesteld door particulieren en een instelling als Arbeid Adelt, een vereniging die al sinds 1871 vrouwen ondersteunt bij het verwerven van economische zelfstandigheid.

De baan bij Stevens werd niets, dus trad het door Vanter ontworpen scenario weer in werking. Maar daar had Gerard geen trek in. Ontstemd schreef Vanter op 14 september 1943 aan Nanny Aberson: 'Zondag was het wel prettig, alleen heb ik me buiten mate geërgerd aan mijn filius omdat meneer zich niet eens verwaardigd had te antwoorden op een brief van die grote drukkersfirma te Zwolle. Een dergelijke onzake-lijkheid en onbeleefdheid gaat boven mijn begrip. Enfin ik heb hem aan 't verstand gebracht dat hij alsnog moest antwoorden, uitstedigheid kon voorwenden ter verontschuldiging en dat heeft hij dan tenslotte gedaan...'

In de laatste oorlogsjaren moet Reve van tijd tot tijd baantjes gehad hebben. Karel noteerde op 21 en 24 december 1944 in zijn dagboek dat Gerard op proef werkte bij de kwekerij Frankendael in de Watergraafsmeer, voor f 12,50 per week en een zak hout per dag. Te eniger tijd moet hij als colporteur met strijkijzers en stofzuigers langs de deur zijn gegaan. Waarschijnlijk was hij ook vertegenwoordiger voor een uitgeverij en werkte hij even op een leerfabriekje. Over één van deze baantjes schreef Reve in het tweede hoofdstuk van *Het boek van violet en dood* en het verhaal *Onze vrienden*. Afgaande op deze verhalen werkte Reve als bediende op het kantoor van een puddingpoeder- en geleifabriek, waar ook onverkoopbare uitgeversrestanten gerecycled werden. Reve was aangenomen om nieuwe omslagen voor die oude boeken te ontwerpen, maar diende ook als vertegenwoordiger: 'Ik hoefde ze nauwelijks te gaan verkopen, het was eigenlijk gewoon wegbrengen. Hij zei wijze en ware woorden, de directeur. Het is van geen enkel belang of er één waar woord in die boeken staat, zei hij, net zo min als het van belang is of haargroeimiddelen helpen of leverpillen baat geven. Van primair belang is of de mensen ze kopen. Een wijsgeer was het, en een groot econoom ook. Toch is hij aan zijn maag gaan sukkelen, ik weet niet of dat nog terecht is gekomen.' Deze directeur was verder zwarthandelaar in vet, jenever en wat zich maar aan handelswaar voordeed. Reve werkte maar kort op het kantoor, dat hij aanduidde als 'een frauduleuze onderneming, die waardeloze troep aan de man bracht.' De jongste bediende was veertien jaar en werd door het andere personeel voor de gek gehouden. Als het ging regenen werd hij voor straf in een muurkast opgesloten: 'Achter de op slot gedane deur hoorde ik hem onverstaanbaar spreken en dan weder piepend huilen. Ik keurde het niet goed, maar ik deed niets om het te verhinderen.' Een en ander lijkt een beetje op de onder-

neming Purax (in werkelijkheid De Mercur) waarover Maurits Dekker schreef in zijn roman *De laars op de nek* (1945).

De bijslaap

Doelgericht en standvastig iets ondernemen en voltooien is nooit Reve's sterke punt geweest. Zo volgde hij in 1944 een 'garageopleiding' in Amsterdam-Zuid zonder dat dit leidde tot het halen van een rijbewijs. Hij werkte er twee dagen per week, voor een rijksdaalder. Van zijn ervaringen in de garage deed hij verslag in een uitgebreide brief aan zijn vader van 26 mei 1944. Hij vond dat hij al aardig wegwijs werd in de auto-techniek, bemerkte dat enige bluf in de chauffeurswereld mooi meegenomen was en observeerde het krachtige taalgebruik dat eigenlijk niets lelijks meer betekende. Chauffeurs waren volgens hem niet verwaand en meer een soort filosofen. Diverse theoretische werken over de auto, een theorieboek voor het rij-examen en een 'atlas van verkeerstekens' kende hij uit het hoofd. Als alles meeliep, zou hij over een maand zijn rijbewijs hebben. 'Als dan de oorlog maar niet voor die tijd afloopt, want dan zou ik m'n studie moeten onderbreken.' Hij zakte voor het examen en ondernam geen nieuwe poging.

Bij de publicatie van deze brief in Vanters *Mijn rode jaren* en bij de herdruk in *Archief Reve 1931-1960* is op dit punt – zonder kennisgeving aan de lezer – een groot stuk weggelaten. Uit dit weggelaten gedeelte blijkt bijvoorbeeld dat Gerards verhouding met Tine Fraterman voorwerp van kritiek was en dat die kritiek zich ook uitstreckte tot haar persoon:

'Het is anders thuis wel lastig. Mijn moeder zeurt zo erg. Te pas en te onpas komen er sombere uiteenzettingen, schampere opmerkingen en onwelwillende steken op Tine en onze zedeloze verhouding. Steeds voert de boventoon de verzekering: dat Tine zo onschuldig niet is, dat ze heel wat versleten heeft e.d. Foei, foei! Afgezien dat dit alles nogal rijkelijk bekrompen is, want God vergeve ons allen, kan ik toch niet een soort verdediging houden. Je kunt toch het gehele ontmaagdingsgebeuren niet gaan vertellen, hoewel dat aan de schampere aantijgingen op dat gebied onmiddellijk een eind zou maken. Dat Tine vóór mij nog geen jongen heeft gehad, vind ik niets verdienstelijker, al is het voor je dwaze trots altijd prettiger. Kortom, je praat niet over zulke dingen, je doét ze. Daar heeft niemand me verantwoording voor te vragen. En een kind komt er ook niet, dus waar maak je je druk over?'

Vervolgens begaf hij zich in een uiteenzetting over de periodieke onthouding die Vanter hem had uitgelegd. De risico's van het systeem bandte hij uit door zorgvuldig de ovulatieverschijnselen waar te nemen en ruim binnen de veilige dagen te blijven. Toen hij het boekje *De periodieke onvruchtbaarheid en haar betekenis voor de regeling van het kindertal* van C. van Emde Boas open op tafel had laten liggen, berispte zijn moeder hem daarom en voegde ze daaraan toe dat hij niet al te zeer op die theorie moest vertrouwen: 'Ik zeg: ik heb gezond verstand. Ze zegt: ze noemen het ook wel melkboerentheorie. En heb je zolang ervaring?'

Gerard vond dat ze hen met rust moesten laten. Hij nam het voor Tine op: 'Alleen is ze niet zo erg makkelijk. Ze heeft een eigenzinnige natuur en een snelbewegende geest. Maar kwaad is ze niet. Ze is heel lief en zorgzaam en precies voor kinderen, absoluut niet gierig en geneigd veel weg te geven, als ik niet ingrijp, en een bezitster van een zeer scherpe intelligentie, wat mij blijkt uit haar fijn onderscheidingsvermogen in taalkwesties en haar feilloze uitspraak van vreemde talen. Het gaat er helemaal om als je met z'n tweeën bent of je het genoeglijk samen kunt vinden, of je zelfstandig man blijft en of je je werkkraft en belangstelling in andere zaken behoudt. Dat is belangrijk. Al heb je twee wondermensen tot een "enig stel" bijeengevoegd, als de een de ander zijn voeten naar vindt ruiken is het al mis.'

Dit laatste voorbeeld is niet uit de lucht geplukt: Reve had ernstige last van zweetvoeten. Kennelijk was er sprake van huwelijksplannen waar de ouders zich tegen verzetten:

'Ruzie hebben we nooit en het kibbelen stamt uit een bijzonder moeilijke tijd. Hoe het zij, ik durf het best aan. Wat tenslotte het laatste argument betreft, de z.g. spilzucht, moet ik zeggen, dat het zeker een prestatie is als iemand in de oorlogsjaren van een belachelijk loon een redelijke hoeveelheid kleren bijeenknoeit. Maar al die dingen, zoals vooral huwelijk en wat daar aan vast zit, gaan wel goed als je geen Jezus-Christusillusies maakt. Je wilt bij elkaar wonen, bij elkaar slapen, elkaar zalig bijten en knijpen en al wat daarbij komt. Het *is* volstrekt niets, maar je kunt er een heleboel van maken, als je zin hebt.'

Daarna liet Reve zich uit over de 'biologische, de technische, de mechanische' kant van de bijslaap: iets raarders en bespottelijkers was niet denkbaar. Maar, en daar formuleerde hij iets dat hij zijn leven lang zou blijven koesteren: 'je moet een heleboel romantiek, aanbidding e.d. erbij maken en dan is het een paradijs. Het is volstrekt niets, helemaal niets,

maar is er iets grootser en geweldigers dan bij elkaar in bed liggen, terwijl de regen op het dak ratelt en de wind aan de ramen schudt? Het hindert niets je aan romantische flauwe kul over te geven, als je steeds in staat blijft relatief te kijken en te oordelen. Het is absoluut onzin dat je de liefste vrouw van de wereld hebt, maar je gelooft het en zonder die flauwe kul is er geen pest aan de hele boel. Maar ik vind, een mens moet die dingen doen, hij moet ze leren en alleen uitgaan van de vraag schaad ik iemand of niet? En ik geloof wel dat het paren even nodig is als eten en drinken. In elk geval sta ik al op springen, al is het pas 14 dagen geleden.’ Als dieren een vrouwtje zien, springen ze erop en zijn binnen twee minuten klaar. Maar de mens kan er een geweldige geschiedenis van maken: ‘Je kunt elkaar uitkleden, aaien, zoenen, bijten, knijpen, zalig kietelen en kwellen, kortom uren van alleredelst, allerdolst vertier maken. En ik zou verdomd wel eens willen weten waarom niet. Christus zie op ons. Het is wel verrukkelijk. Overigens hou ik er wel verschrikkelijk van, ik sta eigenlijk altijd startklaar. Maar ik kan me niet voorstellen dat het kwaad kan.’

En dan volgt het verdere, reeds gepubliceerde deel van de brief: dat hij vroeger – vanaf zijn twaalfde jaar – zo gepiekerd had over ‘al die dingen’. Gegeven datgene wat voorafgaat, ligt het niet voor de hand te denken dat hij piekerde over homoseksuele neigingen. Maar onmogelijk is dat toch niet. Gevoelens voor jongens en mannen kunnen hem onzeker gemaakt hebben, waarbij geforceerde huwelijksaanzoeken pogingen geweest kunnen zijn om aan die onzekerheid een einde te maken. Hoe dit ook zij, in de oorlogsjaren lijken de heteroseksuele genietingen des vlezes eventuele voorkeur voor het eigen geslacht weggedrukt te hebben. Tine Fraterman herinnerde zich niets van homoseksuele neigingen.

De brief aan zijn vader eindigde met de weergave van levenswijsheden die hij inmiddels had opgedaan. Je kon beter geen filosofie hebben, maar gezond verstand (een maxime die hij toen nog niet toepaste op het marxisme); met uitzondering van de ‘paring’ moest de mens genieten zonder verslaafd te raken; anderen konden beter de zenuwen krijgen dan jijzelf; men moest zich aanpassen aan wat andere mensen deden, tenzij dat echt schadelijk of onpraktisch was (een vroeg pleidooi voor een soort burgerlijkheid).

Van crisis naar crisis

Terwijl Gerard Tine verdedigde tegenover zijn familie worstelde het paar zich van crisis naar crisis. Vanaf half april 1944 verbleef Tine een paar maanden ziek bij familie en vrienden in Enschede. De afstand bracht haar op 27 april tot het inzicht dat ze het beter uit kon maken. Volgens haar brief hadden ze het al vaker over hun onmogelijke verhouding gehad: 'Jij schrijft mij zulke hartelijke brieven waar doorheen ik zie dat je heus liefde voor mij voelt en ik, ik kan je helemaal niet zulke lieve vriendelijke brieven terug schrijven.' Zonder hem is ze zoveel rustiger en is alles niet zo zenuwslopend: 'We hebben immers altijd iets en maken elkaar het leven zuur. De gedachte om met jou te trouwen maakt mij niet warm of koud. Dat is toch niets gedaan.' Ze zou wel zijn vriend willen zijn en hem eens in de zes weken zien, maar ze dacht dat hij haar nu wel nooit meer zou willen zien: 'Je bent veel te goed om je door mijn grilligheden en nervoziteit te laten dwingen in de richting welke ik jou graag uit zie gaan. Je bent veel te zelfstandig om iets aan te nemen van iemand als ik ben, iemand met een middelmatig verstand en een groot gevoelsleven.' Wat haarzelf betreft gold dat ze haar eigen baas wilde zijn en wilde kunnen doen en laten wat zij wou. Als naschrift bij de brief vroeg ze hem de rekening op te maken:

'Het is misschien niet zo geschikt om in een brief als deze over geldzaken te spreken. Maar je hebt mij altijd zo trouw geholpen financieel, dat ik je toch nog even wil zeggen, dat ik 't terug wil geven; als je even een klein overzicht wilt maken. Niet direct natuurlijk maar zo gauw ik verdien.

Nog heel erg veel dank voor alles wat je voor me deed.'

Drie dagen later schreef Tine een lange brief terug op twee brieven die Gerard haar gestuurd had, een vóór en een na de ontvangst van haar brief. In de eerste brief uitte ook hij zijn twijfel aan hun relatie. Hij wilde zich niet op zijn kop laten zitten en verweet haar een gebrek aan hartstocht. Wat het hem op zijn kop zitten aangaat, antwoordde zij dat ze bang was hem een kleine dienst te vragen, omdat ze dan ten antwoord kreeg – men hoort hier Frits van Egters uit *De avonden* –: 'hè, kun je dat zelf niet'. Zo hoorde het niet te gaan tussen verloofde mensen. Om-trent de hartstocht verweet ze hem zijn onhandigheid als minnaar (die hij trouwens nooit heeft afgeleerd):

'Kijk Gerard, als wij bij elkaar gingen liggen, ergerde ik mij altijd aan jouw ruwe manier van doen. Dat vertelde ik jou. Dan vroeg jij mij

weer: “Hoe moet ik jou dan gek maken?” Brr, wat een vraag, ten eerste. Als ik jou een tip gaf, hield je je stipt aan die tip en wanneer je hem in toepassing bracht (bijv. zuigen aan mijn borst) vroeg je met je ogen of het zo goed was. Denk je dan dat ik daar anders van werd. Van zo’n afgepaste liefde? Voelde je dan zelf niet wat je doen moest? Daar werd ik naar van.

Walging heb ik nooit gevoeld, soms wel tegenzin. Je weet dat ik scherp zag. Denk je dat het leuk was als ik direct al zag wat jij ’s avonds wilde wanneer je kwam. Wat jou mankeert is niets anders dan zelfbeheersing.’

De preek ging nog een hele tijd door. Ze wilde dat hij zijn kapsel veranderde, omdat ze zich geneerde voor zijn ‘ellendige, ordinaire bos haar’. Ze vond dat aan hem nog heel wat bij te werken viel omdat zijn moeder daar blijkbaar geen verstand van had en hijzelf daar geen gevoel voor had. Als zij zei: ‘Gerard, het staat afschuwelijk als je altijd met je benen uit elkaar zit,’ zei hij dat ze altijd iets te vitten en aan te merken had: ‘En inderdaad, ik lijk dan een feeks, Maar dat zou ik niet lijken indien je direct jouw fouten verbeterde!! Wat zie je dus? Dat onze “harmonie” feilloos is hè? Nee, hopeloos! Ik krijg er iets van jou altijd te moeten manen, verbieden en bedelen om netheid.’

Even brak er in de brief enige vriendelijkheid door: hij had haar als enige van zijn familie getroost en gesteund toen ze het moeilijk had. Maar dan ging ze weer verder:

‘Heb jij nooit het plan gehad mij te verlaten? Maar jongen, wat klets je toch? Dat heb ik toch wel anders meegemaakt. Juist, omdat je ’t tweemaal hebt willen uitmaken, had ik de grap er af. Ik laat mij niet steeds dreigen. Hoe kun je dan toch nog verlangen dat ik bij je ga slapen? Of ik een afkeer of tegenzin in je heb? Ik heb een afkeer van ongemanierde mensen en een tegenzin in mensen die hardleers zijn wanneer je het best bedoelt. Dus zo nu en dan *had* ik een afkeer en een tegenzin. Maar dat alleen tegen je manier van doen. Van je karakter houd ik, veel zelfs!’

Gerard schreef brieven waarin hij liet blijken dat hij haar verwijten nogal belachelijk vond; hij ging er verder ook niet op in. Het volgende weekend, begin mei, zocht hij haar op in Enschede. De vrede werd weer getekend, op voorwaarde dat Gerard niet meer zoveel zou schoolmeesteren. In die meimaand werden haar brieven aan hem hartstochtelijker dan ooit.

Exit Time

Begin 1945 kwam er een einde aan de relatie tussen Gerard en Tine. De jaarwisseling van de hongerwinter bracht zij door als hulp bij een familie van longlijders in Dikshorn. Het waren aardige mensen die rekening hielden met haar zwakke gezondheid. Tine ruilde met de vrouw des huizes een lap tafzijde voor aardappelen die Gerard mocht komen ophalen: ‘Ze zijn bedoeld voor de consumptie bij jou thuis, ik hoop dat je moeder niet te trots zal zijn een cadeautje van mij te aanvaarden.’ De brieven die ze Gerard schreef getuigden nog steeds van haar liefde, hoewel ze vaststelde dat ze meer naar hem verlangde als ze niet bij elkaar waren. Ze vond het koosnaampje van de laatste tijd (‘poezepoes’) heel aardig. Ze vond dat ze hun meningsverschillen in het vervolg rustig moesten bespreken en niet steeds moesten vervallen in kibbelen, vloeken en schelden op elkaar. Ze was erg bezorgd dat Gerard bij een razzia opgepakt zou worden.

Donderdag 15 februari vertrok Tine – tegen de zin van Gerard – uit Amsterdam naar Enschede, op een fiets met één dichte band (de ander moest ze onderweg drie of vier keer plakken) en een grote koffer achterop. Tante Net gaf haar potjes gare bruine bonen mee voor onderweg. ‘Die had ze nog, God weet waarvandaan, terwijl het in de hongerwinter was. Ze had tot het laatst toe nog peulvruchten.’ Tine gaf ze weg aan hongerigen onderweg. Op dezelfde dag stuurde Gerard haar nog een brief achterna. Na aankomst in Enschede, liet ze op 23 februari weten dat ze met Pasen (1 april) naar Amsterdam dacht te komen. Uit de laatste woorden van deze brief, die nog aanving met ‘Lieve Gerard’, blijkt dat Gerard zijn brieven inmiddels aftitelde met ‘God zegene je’. Twee brieven van Gerard later liet ze de bijl vallen. Op 7 maart 1945 schreef ze:

‘Beste Gerard,

Verleden week ontving ik twee brieven van je, genummerd 2 en 3. Hieruit kon ik lezen dat je nog steeds veel van me houdt, ondanks de afschuwelijke scheldwoorden die je me de laatste dag dat ik in Amsterdam was toevoegde. Toen ik bij je weg ging Donderdagmorgen had ik het gevoel dat ik vrij was, helemaal vrij. Ik was daarom blij. Niet, omdat ik naar Enschede ging maar omdat ik je als een last begon te voelen. Denk eens na, dan weet je meteen waarom je mij tot last bent geweest. Vooral de laatste dagen! de dagen voor mijn vertrek waren een hel voor mij. Het klinkt misschien wat erg overdreven maar het is de waarheid. Je stoorde

je letterlijk aan niets wat ik tegen je zei en deed of ik niet bestond. En dat, terwijl ik mij om jouwentwille voor jouw familie vernederde!’

Tine vond dat ze vorig jaar al voet bij stuk had moeten houden toen ze het uitgemaakt had. Zodra ze in Enschede was, was ze hem snel en gemakkelijk vergeten. Dat was geen liefde. Achteraf besepte ze dat ze eigenlijk nooit meer dan vrienden geweest waren. Zij had geen zin een huwelijk met voortdurend gekibbel en gescheld: ‘En in de eerste plaats zeker *de vrouw niet de baas*. Dat zou bij ons *wel* zo worden. Dat was te voorzien. Jij bent geen sul of suffer maar in heel veel zaken niet zo praktisch als je misschien wel denkt.’

Zij besloot haar brief met: ‘Ik hoop bij God dat je goed door de oorlog heen komt. Hier zijn veel vangpartijen wat daar ook wel zo zal zijn. Blijf zo veel mogelijk in huis en schik je in het onvermijdelijke. Ik weet dat ik je verdriet doe. Dat heb ik evenzeer. Maar het moet zo zijn. Laat mij je vriendin blijven zo lang ik leef. Tine’

Naar de herinnering van Tine Fraterman was er geen duidelijke aanleiding om het uit te maken. Ze had er geen zin meer in; ze had het gevoel dat het nooit wat zou worden. Gerard was er volgens haar erg verdrietig van: ‘Je bent hard als je jong bent.’

De moeder van Tine hield niet van Gerard. Zij was mede debet aan het uitgaan van de relatie, omdat ze maar bleef herhalen dat ze niets in hem zag. Dat hing samen met het feit dat Gerard nogal vrij was en zich niets aantrok van hoe het hoorde. Hij ging bijvoorbeeld bij de Fratermannen thuis op het aanrecht zitten. Moeder: ‘Ga er af.’ Gerard: ‘Waarom?’ Moeder: ‘Je moet wat meer respect hebben.’ Gerard: ‘Waarom moet ik respect hebben?’

Haar moeder heeft wel samen met haar gehuild toen Gerard na de breuk een Duits gedicht opstuurde, dat begon met: ‘Eine neue Liebe hab’ ich ersonnen. Sie ist aus Leiden und Schmerz.’ Volgens haar had hij dat zelf in het Duits gemaakt.

Ze had Gerard voor een *fait accompli* gesteld, omdat het wat haar betreft verder niet kon. Volgens haar vermoedde hij wel iets, want toen ze half februari uit Amsterdam vertrok, had hij gezegd: ‘Als je naar Enschede gaat, ben ik je kwijt.’

In juni 1945 kwam ze weer terug naar Amsterdam en hebben ze het verder uitgepraat. Hij wilde arm in arm lopen; hij vond het allemaal heel erg. Tine Fraterman kreeg een relatie met de violist en pianist Jan Schoo, met wie ze ook trouwde. Een tijdlang kwam Gerard nog bij hen

langs. ‘Als hij wegging zei hij: “Je kunt me toch godverdomme wel een kus geven.” Hij wilde gewoon niet weten dat het uit was, ook al stond mijn man erbij. Het was heel sneu voor hem.’ Later sleet het contact. Ze zagen elkaar nog maar incidenteel bij bruiloften en partijen. Tine Fraterman trad op als zangeres, vooral in het oosten en het noorden van het land, met het Fries en het Overijssels Orkest. Een musicus van het Fries Orkest herinnerde zich haar fabuleuze uitvoering van *Der Hirt auf den Felsen* van Schubert. Maar een grote vlucht heeft haar carrière niet genomen. Daarvoor was ze, zoals een collega-musicus zei, te bescheiden. Ze werd ook vaak door ziekte bezocht, terwijl ze bovendien niet bereid was in te gaan op de avances van dirigenten om daardoor haar loopbaan te begunstigen.

In zijn fictionele werk heeft Reve haar niet laten optreden. Zelf heeft Tine Fraterman steeds het idee gehouden dat ze bij Gerard in het krijt stond door de manier waarop ze het had uitgemaakt. Maar ze herinnerde zich ook dat er heel wat afgelachen is. Hij grossierde in teksten als: ‘Dat was ook mijn bedoelen, zei de gouverneur Van der Koelen, terwijl de generaal van Bantam een broodje met ham nam.’ Gerard was volgens haar gecompliceerd; zijn stemming kon omdraaien als een blad aan een boom, maar ze was later nooit meer iemand tegengekomen die zo geestig was als hij.

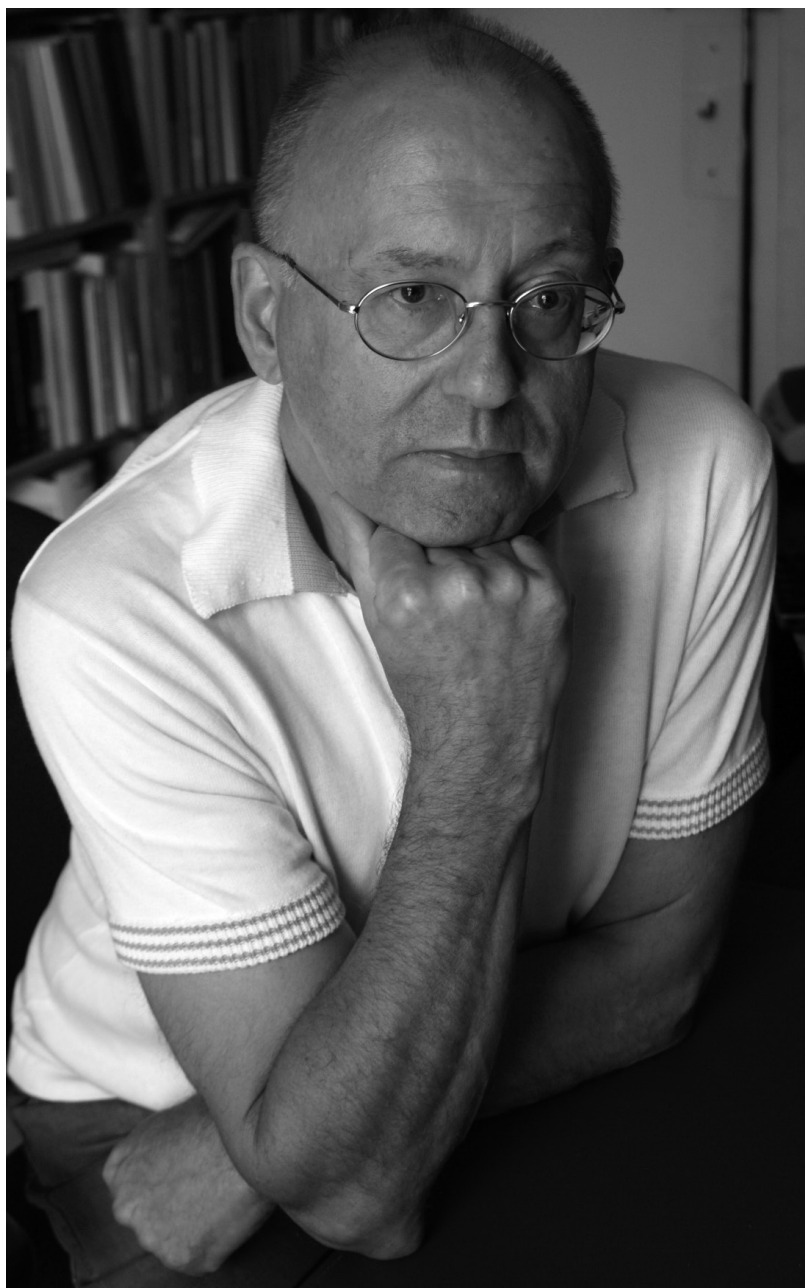
Over de biograaf

Nop Maas is literatuurhistoricus en woont te Haarlem. In boekvorm publiceerde hij onder andere *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* (1986); *Marcellus Emants' opvattingen over kunst en leven in de periode 1879-1877* (1988); *De literaire wereld van Carel Vosmaer* (1989); *De archeologie van het Nederlandse stripverhaal* (1998); *Multatuli voor iedereen (maar niemand voor Multatuli)* (2000); *Werken voor de eeuwigheid. Een geschiedenis van het Letterkundig Museum* (2004); *Seks!... in de negentiende eeuw* (2006).

Als editeur bezorgde hij teksten, brieven en andere documenten met betrekking tot onder anderen Marcellus Emants, Frederik van Eeden, F. A. Hartsen, Jan Linse en J. J. A. Goeverneur. Onder de titel *Verst verleden* noteerde hij de jeugdherinneringen van Hanny Michaelis. Samen met Lieneke Frerichs en Elma Drayer vormt hij de redactie van het *Verzameld werk* van Karel van het Reve, waarvan eind november 2009 de delen 3 en 4 zullen verschijnen.

Maas was de bezorger van de eerste vijf delen van het *Verzameld werk* van Gerard Reve. Vanaf 1983 annoteerde hij diens brievenboeken. In de laatste jaren verzorgde hij de onderlinge briefwisselingen tussen Willem Frederik Hermans, Geert van Oorschot en Gerard Reve. Samen met Maaïke Meijer editeerde hij de onlangs verschenen briefwisseling tussen Geert van Oorschot en M. Vasalis.

Wie over relevante informatie over Gerard Reve beschikt, wordt vriendelijk verzocht contact met hem op te nemen: nop.maas@planet.nl.

Foto: Fay Asselbergs

Zes vragen aan Nop Maas

Wanneer kwam je erachter dat je de biografie van Gerard Reve wilde schrijven?

Een jaar of tien geleden kreeg ik van Gerard Reve en Joop Schafthuizen vier koffers met binnengekomen post cadeau. Daar zat van alles in: brieven van bewonderaars, van programmamakers en journalisten, van uitgevers, noem maar op. Tijdens het ordenen van die papieren werd me duidelijk dat ik met die koffers impliciet de opdracht gekregen had een biografie te schrijven. Ik moest even wennen aan het idee, maar heb mijzelf toen deze taak opgelegd.

Kun je iets vertellen over je eerste ontmoeting met Reve?

Dat was in 1983. Ik had de noten gemaakt bij de bundel *Brieven aan Wim B.* en de totstandkoming van dat boek werd gevierd ten huize van uitgever Bert de Groot met een mosselmaaltijd, waarbij de gastvrouw zonder twijfel een behoorlijke stronk prei onder in de pan gevlaid had, precies zoals Gerard Reve dat wenste. Maar ik lust geen mosselen; voor mij was er een biefstukje. Ik was erg zenuwachtig en durfde amper het woord tot de schrijver te richten. Gelukkig was mijn vriend er ook bij, die er in zijn zwart fluwelen broek schitterend uitzag en die dan ook niet naliet indruk te maken.

Heb je belangwekkende ontdekkingen gedaan?

Als er weer eens in de krant stond dat er dit of dat van Gerard Reve ontdekt was, dacht ik steeds: zo ontzettend bijzonder is dat niet; wacht maar tot mijn boek komt, dan zullen ze nog eens wat zien. Zonder overdrijving kan ik zeggen dat het eerste deel van de biografie werkelijk overloopt van nieuwe informatie. Waar ikzelf bijvoorbeeld tevreden over ben, is dat Reve's jaren durende weg naar de homoseksualiteit nu tot in detail gedocumenteerd is.

Wat is de reden dat je het woord ‘kroniek’ gebruikt in de ondertitel en niet ‘biografie’?

Je kunt een biografie zo dik of dun maken als je wilt. De biografie van Reve zou je in zes woorden kunnen samenvatten: hij heeft geschreven, gedronken en gemasturbeerd. Maar ik heb welbewust gekozen voor een chronologische en documentaire aanpak, en dus voor een dik boek met een kroniekachtig karakter. Volgens mij moesten in deze eerste biografie zoveel mogelijk dingen vastgelegd worden, nu ze nog traceerbaar waren. Over tien jaar zou dat alweer een stuk moeilijker zijn. Reve’s leven leende zich goed voor deze aanpak, omdat het een incidentrijk en interessant leven was. Zijn belang voor de Nederlandse cultuurgeschiedenis van de tweede helft van de twintigste eeuw staat buiten kijf.

Hoe lang heb je al met al gewerkt aan de biografie?

Als ik het mij goed herinner, ben ik begin 2005 begonnen met schrijven. Daarvóór had ik natuurlijk veel documentatie verzameld en geordend via het onvolprezen Filemaker-programma. Met ijzeren regelmaat heb ik vanaf toen de ochtenden besteed aan dit werk. ’s Middags deed ik andere dingen, zoals brievenedities en mijn aandeel in de uitgave van het *Verzameld werk* van Karel van het Reve.

Wat verklaart de aantrekkingskracht van de homoseksuele Reve op vrouwen?

Ja, dat weet ik ook niet; dat moet je die vrouwen vragen. Voor de twee langdurigere relaties die hij met vrouwen heeft gehad, met Tine Fraterman en Hanny Michaelis, geldt dat voor hen niet of niet zo erg duidelijk was dat hij homo was. Hij was in ieder geval geen verwijfde homo, maar integendeel, zoals hij het zelf aanduidde, het ‘manlijke type’. Beide vrouwen herinnerden zich achteraf als een positief aspect van de relatie dat ze ongelooflijk gelachen hadden met Reve. Hij had een mooi soort gekte, die steeds opnieuw voor onverwachte en hilarische situaties en uitspraken zorgde. Het boek staat er vol mee. Lees maar, er staat echt wat er staat, hoe onwaarschijnlijk het soms ook klinkt.

Inhoud

Voorwoord

Dankbetuiging

Hoofdstuk 1 – Geboorte (1923-1929)

Gezin – In dienst van de revolutie – Vader in de bajes – Betondorp – Grootvader – Muizepoot – Broertjes

Hoofdstuk 2 – Lagere schooltijd (1929-1936)

Groot Dennenlust – Clubs – Pioniers – Zomerkamp – Vrolijke Brigade – Zedenpolitie – Lezen – Grimm – Schrijven – Logees

Hoofdstuk 3 – Gymnasiumtijd (1936-1940)

De feiten – De leraren – Klasgenoten – Enquête – Meisjes – Gebreken – Rotzak – Gedichten – En proza – Heimwee

Hoofdstuk 4 – Oorlog (1940-1945)

De Grafische School – Zelfmoordpoging – Andere afdeling – Ondergedoken – Gearresteerd – Tine Fraterman – Mit Musik durch's Leben – Bezorgde ouder – Acrostichon, ode, loflied – Tijdelijke scheidingen – Dagelijks leven – Juni 1943 – Juli 1943 – De bijslaap – Van crisis naar crisis – Jongste held van het verzet – De hongerwinter – De eerste overval- len – De Tintorettostraat – Exit Tine – Het einde van de oorlog

Hoofdstuk 5 – *Het Parool* (1945-1947)

Das in het bos – Politiek – Uitkijkpost – De Vrije Katheder – Liederen – C.J. Schuurman – De laatste jaren van mijn grootvader – De ondergang van de familie Boslowits

Hoofdstuk 6 – *De avonden* (1946-1948)

Meelezers – Fictie en werkelijkheid – Lucas van der Land (Jaap Elde-
rer) – Jan Erik en Annelies Romein (Louis en Bep Spanjaard) – Robert
van Amerongen (Victor Spoor) – Robert Hartog (Walter Graafse) en
Wouter Wagener (Maurits Duivenis) – Salon des refusés – Reina Prin-
sen Geerligs Prijs – Feestelijkheden – Nieuwe liefde – Wennen – Kritiek
– Stemmen van oude en nieuwe vrienden – De schrijver spreekt – Victor
Poort leeft – Commercieel succes – Therapie geslaagd?

Hoofdstuk 7 – De vroege huwelijksjaren (1948-1950)

Beroemde schrijver – De brand – Reizen en trekken – Anti-communist
– Huwelijk – Achtergracht – Werther Nieland – Deskundigen – Galerij
14 – Op de bres – Weer Frankrijk – Magere jaren – Literaire salon – De
Nederlandse literatuur

Hoofdstuk 8 – Buitenlandse verkenningen (1950-1952)

Schrijven in het Engels – Melanc(h)olia – Vervolg – Reisbeurs – ‘Gerel-
om een reisbeurs’ – Aanklacht tegen Cals – De vvl in de bocht – Einde-
lijk de tekst – Intimiteiten – Schotland – Handschriftanalyse – En Hanny
dan? – Vrienden – Alsof er niets aan de hand was – Frankrijk – Oosten-
rijk – Schunnig stuk – Weggestuurd – Acrobaat – Verhalen en brieven

Hoofdstuk 9 – Eerste verblijf in Londen (1953)

Wimie – Patstelling – Naar Engeland – Vormende lectuur – Queerism
– Kamperen – Prioriteiten – Contacten – Nog meer contacten – Balans

Hoofdstuk 10 – Tweede verblijf in Londen (1954)

The Paris Review – Eerste dramacursus – Studeren – Getuigschrift –
Notities – John Minton – Engelse vrienden – Toch weer Wimie – Ame-
rikaanse droom – Herfstdraden

Hoofdstuk 11 – Het derde Engelse jaar (1955)

Stagnatie – Werkende huisvrouw – Broertje – Tweede dramacursus –
Oude en nieuwe vrienden – Relaties – Peter Nathan – Toneelkijken en
–schrijven – Naar huis – Gossamer – Terug naar Londen – Bundeling –
Londense schrijfplannen – Gewaarwordingstype – Vrijheid

Hoofdstuk 12 – Verwijderingen (1955-1956)

Excentriek – Verschijning van *The Acrobat and Other Stories* – Het buitenland – Afscheid van Eugene – Frankrijk – Bitter overzicht – Nog eens Frankrijk – Ziekenhuis

Hoofdstuk 13 – Terug naar de Nederlandse literatuur (1956-1957)

Verzameld werk – Plannen – *The Great Beast* – Interview – Coming out – Drama – Verwijdering – Baantjes – De drie soldaten – Racisme? – Christendom

Hoofdstuk 14 – Samenwonen met Wimie (1958-1959)

Fritzi en Remco – Boris Pasternak – Voorschot – Literaire oogst 1958 – Vijftigers – Katten – Tirade-contacten – Dood van zijn moeder

Hoofdstuk 15 – Toneel (1959-1961)

Roede – Toneelopdracht – Van der Vies-prijs – Het blijft tobben – Rommelmarkt – Steeds meer toneel – Schrijven en vertalen – Deskundige – Op weg naar de brief – De kring

Hoofdstuk 16 – Desertie van Wimie (1961-1962)

Indische Nederlander – Vader Lambert S. – Tien vrolijke verhalen – Entree van het Loodgietend Prijzdier – Commissaris Fennedy – Alpinopet – Katholiek in de dop – Nieuwe vrienden – Berlijn – Brief uit Berlijn – Nieuwe activiteiten – Braadpan – Edinburgh – Persoonlijk document – Wimie weg

Personenregister

NOP MAAS
Gerard Reve

Kroniek van een
schuldig leven

2

De 'rampjaren'
1963-1975

Verschijning: maart 2010

gebonden: 9789028241237; € 49,90

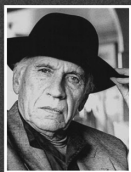
paperback: 9789028241268; € 35,00

NOP MAAS
Gerard Reve

Kroniek van een
schuldig leven

3

De late jaren
1975-2006

Verschijning: oktober 2010

gebonden: 9789028241244; € 49,90

paperback: 9789028241275; € 35,00